

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 2-742:165.12-027.542

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.38>

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Трубчанінов К. С.,

аспірант,

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ORCID: 0009-0004-4113-7668

e-mail: kostiantyn.trubchaninov@ukma.edu.ua

Трубчанінов К.С. Українська національна ідентичність і правова культура.

Запровадження законодавчого регулювання суспільних відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності обумовлює актуальність наукових досліджень політико-державницьких і правових аспектів української національної ідентичності. Так, для виконання основного завдання цього напряму державної політики України з усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах потрібно дослідити вплив російської (московської, російсько-імперської, радянської) правової культури на формування сучасної української національної ідентичності, яка ґрунтується на європейських правових цінностях верховенства права та прав і свобод людини.

За результатами дослідження встановлено, що історичний досвід понад трьохсотрічного перебування українських етнічних земель переважно під владою Московського царства, Російської імперії та Радянського Союзу згубно вплинув на розвиток української національної правової культури, зокрема кристалізував в українській правовій ментальності правовий нігілізм, який проявляється і досі у змістах вищої юридичної освіти та правової підготовки неюридичних кадрів публічної служби (наприклад, військовослужбовців Збройних Сил України й інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення), юридичній практиці тощо.

Зроблено висновок, що збереження державної незалежності, відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаних кордонів потребує усунення впливу правової культури російської державності у різних ітераціях на національну правову систему України. З цією метою запропоновано впровадити низку заходів з підвищення загального рівня правової культури українства (наприклад, заміщення засобами правопросвітництва у суспільній правосвідомості, професійній правосвідомості правництва, компетентній правосвідомості публічних службовців пережитків російської генези на цінності, закладені в основу правової державності України).

Ключові слова: українська національна ідентичність, право, держава, верховенство права, права людини, правова культура, правова ментальність, правосвідомість, правові цінності, правовий нігілізм.

Trubchaninov K.S. Ukrainian national identity and legal culture.

The introduction of legislative regulation in the sphere of strengthening Ukrainian national and civic identity determines the topicality of scholarly research into the political, state and legal aspects of Ukrainian national identity. Thus, to fulfill one of the main tasks of Ukraine's state policy in this area of eliminating the influence of the aggressor state in informational, educational, and cultural spheres of Ukraine, it is necessary to investigate the influence of Russian legal culture on the formation of contemporary Ukrainian national identity, which is grounded on the European values such as rule of law and respect for human dignity and human rights and freedoms.

The results of the research demonstrate that the historical experience of over three-hundred years of Ukrainian ethnic territories being governed by the Tsardom of Moscow, the Russian Empire and the Soviet Union have had negative effects on development of Ukrainian national legal culture. Especially legal nihilism has been crystallized in Ukrainian legal mentality, which is still manifested in the content of higher legal education and legal training of public officials (e. g., military servicemen of the Armed Forces of Ukraine, National Guard of Ukraine, State Border Guard Service of Ukraine, Security Service of Ukraine etc.), and legal practice.

It is concluded that preserving state independence, restoring state sovereignty and territorial integrity of Ukraine within internationally recognized borders requires eliminating the influence of the legal culture of Russian statehood in various forms on the national legal system of Ukraine. To this end, it is suggested to implement measures to increase the overall level of legal culture of contemporary Ukrainian society (e. g., identify the remnants of Russian genesis in societal legal consciousness, professional legal consciousness of lawyers and competent legal consciousness of public officials and replace them by means of legal education with European values, which lay in foundations of Ukraine's legal order, improve efficiency of human rights' protection).

Key words: Ukrainian national identity, law, state, rule of law, human rights, legal culture, legal mentality, legal consciousness, legal values, legal nihilism.

Постановка проблеми. 1 січня 2023 року набрав чинності Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Закон № 2834-IX), у статті 4(1) якого визначено мету: «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [1]. В умовах агресії Російської Федерації (РФ) проти України ухвалення закону з такою метою видається закономірним, адже війна на виснаження як загострює протиріччя, наявні всередині будь-якого суспільства на момент початку збройного конфлікту, так і породжує нові, від здатності держави сприяти розв'язанню яких залежить, наскільки протидіючим сторонам вдасться досягти поставлених цілей. Звісно, протиріччя, наявні всередині саме українського суспільства, не обмежуються лише згаданими у процитованій нормі, проте саме згадані протиріччя слугують виправданням політики, спрямованої на порушення територіальної цілісності та (або) ліквідацію державної незалежності України, яку РФ проводить із 1991 року. З огляду на ці обставини, дослідження праводержавницьких аспектів української національної ідентичності стає актуальним напрямом правничих досліджень.

Зокрема слід оцінити характер і ступінь впливу на формування сучасної української національної правокультурної ідентичності історичного досвіду понад трьохсотлітнього перебування українських етнічних земель під владою Росії (Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу і т. д. і т. п.).

Мета дослідження – з'ясувати, як саме правові культури різних ітерацій російської держави вплинули на генезу української національної ідентичності.

Стан опрацювання проблематики характеризується різноманітням наукових спеціальностей, представники яких проводили правничі дослідження проблем ідентичності, типів праворозуміння, закладених в основу методології цих досліджень, досліджуваних видів ідентичності, дослідницьких завдань та ін. Так, конституціоналісти Ю.Г. Барабаш, Г.В. Берченко, О.М. Бориславська, Т.З. Герасимів, В.В. Давидюк, Г.В. Довгань, І.В. Звоздецька, В.Б. Ковальчук, В.П. Колісник, Л.І. Летнянчин, Є.О. Львова, О.Ю. Никорак, М.В. Савчин, С.Г. Серьогіна, Т.М. Слінько, Є.В. Ткаченко, О.В. Щербанюк вивчали конституційну ідентичність, тоді як теоретики та філософи права О.М. Биков, Л.Я. Гудим, І.М. Жаровська, М.І. Козюбра, О.В. Парута, А.С. Романова – деякі інші види ідентичностей. Але генеза української національної ідентичності так і залишається малодослідженою у загальнотеоретичному праводержавознавстві.

Генеза української національної ідентичності пов'язана з правом через поняття правової культури, правової ментальності (правового менталітету), правосвідомості та ін., які, зокрема й в аспекті понятійного співвідношення, досліджували: правової культури – О.С. Дьоміна, В.В. Завальнюк, В.О. Качур, Н.Ю. Коваленко, О.М. Литвинов, Ю.П. Лобода, В.С. Ломака, Л.О. Макаренко, О.М. Макеева, О.В. Минькович-Слободяник, Н.М. Оніщенко, Е.В. Позняк, А.А. Савченко, Р.А. Сербин, С.М. Скуріхін, М.В. Суходоля, Р.Я. Шай, І.В. Яковюк; правосвідомості – Н.І. Бровко,

М.А. Бурдоносова, С.О. Гладкий, Д.О. Єрмоленко, С.Г. Ковальова, Т.В. Михайліна, М.В. Пампура, О.Є. Проць, М.Є. Черкас; правової ментальності (правового менталітету) – В.А. Довганич, А.О. Іванов, В.С. Кобко-Одарій, І.М. Коваль, Є.Д. Копельців-Левицька, В.А. Павловська-Кравчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova та інші правники.

Виклад основного матеріалу. Статтею 4(2)(4) Закону № 2834-ІХ одним із завдань державної політики в ідентичнісній сфері визначено: «усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України» [1]. Застосування системного способу юридичного тлумачення щодо норм Закону № 2834-ІХ дозволяє висувати, що виконання цього завдання передбачає вжиття певних заходів і тими суб'єктами, яких не наділено жодними владними повноваженнями, зокрема проведення вченими наукових досліджень, результати яких стануть підґрунтям для формування та реалізації адекватної викликам сучасності (війні, геноциду української нації та ін.) державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Особливо це стосується праводержавознавців, адже на відміну від інших напрямів соціогуманітарних досліджень правничі дослідження переслідують мету одержання практично значимих результатів у вигляді пропозицій щодо удосконалення механізму правового регулювання досліджуваних правовідносин. І навіть якщо такі пропозиції не впроваджуються у національне законодавство та (або) нормозастосовну практику уповноваженими суб'єктами публічної влади, ідеї правництва щодо справедливого розв'язання гостро соціальних проблем стають частиною правової доктрини, надбання правової культури суспільства, впливають як на правосвідомість, так і на юридично значущу поведінку людини.

В українському контексті це означає, що поширення ідей російської генези (навіть якщо такі й не містять жодного антиукраїнського змісту) шкодитиме національній правовій системі України. Важливо, що йдеться навіть не так про послуговування у правничих дослідженнях напрацюваннями колег із РФ, як про підходи у юридичній практиці, витоки яких сягають століть бездержавності, коли у правовій ментальності українського етносу кристалізувався правовий нігілізм.

Так, професор М.І. Козюбра (1937–2025) писав, що: «Суттєвий відбиток на формуванні правонігілістичної ментальності багатьох українців наклало також тривале перебування переважної частини України у складі “тюрми народів” – Російської імперії, а потім <...> тоталітарного Радянського Союзу, в якому <...> до права і закону ставилися доволі утилітарно чи навіть скептично» [2, с. 214].

І хоча витоки правового нігілізму в українській правовій ментальності професор пов'язував переважно зі східнохристиянським, православним впливом на розвиток української національної правової культури (зокрема, в епоху Русі) та порівняною слабкістю ліберальної, юснатуралістської традиції в українській правничій думці, саме в період бездержавності філософія права в Україні стагнує [2, с. 77–93]. Брак філософсько-правового осмислення болів українства минулого породив в тогочасному українському правничому дискурсі вакуум, заповнений чужорідними наративами, на основі яких почасти й дотепер формуються змісти юридичної освіти та правової підготовки неюридичних кадрів публічної служби. Вкупі з певними рисами української правової ментальності, сформованими під впливом входження української етнічної території до складу іноземних держав (як-от непотизмом, радикальним індивідуалізмом, зневагою до держави і законів) [3, с. 17], правові цінності, привнесені з інших правових культур (зокрема тієї правової культури, сучасний ареал якої знаходиться у межах державних кордонів РФ і Республіки Білорусь, і домінування якої в Україні не завершилося навіть після відновлення державної незалежності) та глибоко закладені у процесі набуття юридичних знань у правосвідомість юристів і публічних службовців, створюють ризик неефективності правового регулювання. Зазначимо, що ми, як і М.І. Козюбра [2, с. 408-409], розрізняємо правові та правозабезпечені цінності.

За такого підходу під власне правовими цінностями розуміють: «сукупність соціально-правових явищ, положень, юридичних абстракцій і техніко-юридичних засобів, способів і механізмів[,] <...> завдяки яким здійснюється правове регулювання[:] <...> нормативні й індивідуальні юридичні акти, юридичні норми і принципи права, правові інститути і юридичні процедури, юридичні конструкції[,] <...> правові аксіоми і правові презумпції, преюдиції та юридичні фікції тощо» [2, с. 409-410]. Для цілей цього дослідження значення розрізнення правових і правозабезпечених цінностей полягає у тому, що як носій правових цінностей правової культури, насадженої у минулому поневолювачами, може одночасно обстоювати правозабезпечені цінності автохтонної спільноти, так і носій правових цінностей визволеної нації – інтереси колишніх гнобителів.

Загроза неефективності правового регулювання, пов'язана з іноземними правокультурними впливами на правосвідомість українського суспільства, проявляється у потенційних конфліктах правових і правозабезпечених цінностей, що можуть виникати у правосвідомості людини при ухваленні рішень щодо вибору певних варіантів юридично значущої поведінки в умовах воєнного стану.

Наприклад, щодо ролі конституційних цінностей у механізмі забезпечення реалізації Конституції України В.М. Венгер вказує, що: «основним [аргументом] має бути переважання інструментів доброчесної, свідомої, етичної, моральної поведінки суб'єктів правовідносин, коли конституційні цінності та принципи спрямовують діяльність усіх суб'єктів у національній правовій системі» [4, с. 26]. Проте система конституційних цінностей охоплює і правові, і правозабезпечені цінності. Так, до базових конституційних цінностей Ю.Б. Ключковський відніс три цінності, захищені статтею 157(1) Конституції України, а саме: незалежність і територіальну цілісність України, права і свободи людини та громадянина [5, с. 101]. З цих цінностей до власне правових належить лише одна (права і свободи людини та громадянина), тоді як інші дві (незалежність і територіальна цілісність України) – до правозабезпечених (а якщо конкретно, то політичних [2, с. 408]), цінностей. Як правозабезпечені класифікуються й інші конституційні цінності: європейська та євроатлантична інтеграція України, унітарний державний устрій, народовладдя, українська мова (підкреслимо, що як правозабезпечену цінність ми класифікуємо саме українську мову як ознаку, яка вирізняє українську націю, тоді як правовий статус української мови як єдиної державної мови в Україні, який Конституційний Суд України визнав засадничою конституційною цінністю [6], слід класифікувати окремо як цінність правову, а не правозабезпечену) тощо.

Тобто з перспективи конституціоналістики у юридично значущій поведінці людина має керуватися водночас і правовими, і правозабезпеченими цінностями. Проте під час війни, коли, як зазначає О.В. Цельєв, загострюються закладені на рівні сутнісних основ суперечності між правом і державою (інакше кажучи, суперечності між справедливістю та владою) [7, с. 96-97], ці цінності дисонують, і людина мусить обирати, яким цінностям надати перевагу у конкретній ситуації.

Гостроти цьому конфлікту додає і те, що як правові, так і правозабезпечені цінності становлять основу сучасної української національної ідентичності. Так, на підтвердження цієї тези свідчить як виражена у меті, визначеній статтею 4(1) Закону № 2834-ІХ, переконаність законодавця у можливості згуртувати довкола правозабезпечених цінностей європейської і євроатлантичної інтеграції, а також правових цінностей прав і свобод людини українське суспільство, так і згадка серед переліку ознак української нації, наведеному у нормативному визначенні терміну «українська національна ідентичність», вміщеному у статті 1(1)(17) цього Закону, комплексу духовно-культурних цінностей, у якості прикладів яких наведено лише українську мову та народні традиції [1], та до яких вочевидь також відносяться й інші конституційні цінності, зокрема і принцип верховенства права як метапринцип національної правової системи України, на якому ми акцентуємо з двох причин. По-перше, конституційне закріплення цього принципу засвідчує, що правові культури іноземних держав, під владою яких у різні історичні періоди знаходилися окремі частини сучасної державної території України (наприклад, держав-правопопередниць держав-членів Європейського Союзу й Організації Північноатлантичного договору, з якими межує Україна: Республіки Польща, Словачької Республіки, Угорщини, Румунії), не впливали виключно негативно, а тому шлях до забезпечення ефективності правового регулювання, як вказував М.І. Козюбра, лежить не так через пошуки української «автохтонної традиційної правової культури», як через утвердження європейських правових цінностей [8, с. 4–6]. По-друге, війна позначається на стані дотримання верховенства права, зокрема в аспектах законності, юридичної визначеності та пропорційності [7, с. 98, 102], що знижує волю Українського народу до спротиву агресії РФ.

Так, у воєнний час українське суспільство вкрай болісно реагує на випадки ймовірних порушень прав людини, допущених органами військового управління при проведенні призову резервістів і військовозобов'язаних на військову службу під час мобілізації, на особливий період, проходженні громадянами України військової служби тощо, деякі з яких демонструють негативні наслідки впливу пережитків ворожої правової культури на правосвідомість публічних службовців.

Щоб уникнути спекуляцій, на підтвердження сказаного наведемо приклад судового рішення, яке набрало законної сили, в адміністративній справі про визнання протиправним і скасування наказу начальника територіального центру комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) про призов позивача на військову службу під час мобілізації, зобов'язання військової частини

звільнити позивача від проходження військової служби та стягнення з ТЦК та СП відшкодування моральної шкоди, завданої позивачу, ухваленого після винесення постанови Верховного Суду від 5 лютого 2025 року у справі № 160/2592/23 [9].

Так, у справі № 160/2592/23 військовослужбовець Збройних Сил України (ЗСУ) майже за рік по тому, як був призваний, подав до суду позов, у якому просив визнати дії ТЦК та СП щодо призову на військову службу під час мобілізації протиправними та зобов'язати військову частину ухвалити рішення про звільнення з військової служби. Позовні вимоги обґрунтовувалися тим, що при проведенні призову не було проведено медичного огляду позивача, чим порушувалася процедура, встановлена законодавством. Суд першої інстанції позовні вимоги задовольнив, тоді як суд апеляційної інстанції апеляційну скаргу військової частини на рішення суду першої інстанції залишив без задоволення, а саме рішення – без змін. Зрештою, суд касаційної інстанції частково задовольнив касаційну скаргу військової частини, оскаржувані судові рішення в частині зобов'язання скажника звільнити позивача з військової служби – скасував і ухвалив нове рішення, яким у задоволенні позову в цій частині – відмовив. Мотивував це рішення Верховний Суд, зокрема і тим, що: «процедура призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є незворотною, <...> а визнання процедури призову протиправною не спричинює відновлення попереднього становища особи, призваної на військову службу» [9].

І якщо в контексті саме цієї справи таке рішення виглядає справедливим, то подібне рішення у контексті справи № 520/22722/24, у якій позивача, якому було надано відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації, спершу було незаконно «затримано» та доставлено до ТЦК та СП, а після – мобілізовано, і у якій суд послався на цей висновок Верховного Суду – ні [10].

Звісно, судових рішень, які набрали законної сили, і у яких зафіксовано факти порушень ТЦК та СП права на належну правову процедуру щодо осіб, призваних на військову службу, у Єдиному державному реєстрі судових рішень оприлюднено більше, проте огляд судової практики в адміністративних справах, у яких оскаржуються дії й індивідуальні акти органів військового управління, виходитиме за межі цього дослідження. Наведений приклад демонструє вплив пережитків російської (російсько-імперської, радянської) правової культури на правосвідомість і юридично значущу поведінку військовослужбовців, а відтак і на стан захисту прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану.

На нашу думку, особистісне та професійне становлення у зрадянщеному правокультурному середовищі (зокрема, під час навчання у військових вищих навчальних закладах із морально застарілими програмами правової підготовки) призвело до формування у багатьох військовослужбовців правосвідомості, у якій правозабезпечені цінності, у захисті яких і полягає завдання військової служби (наприклад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість держави, державна безпека, непорушність державного кордону), ніяк не збалансовуються правовими цінностями. Так, С.М. Скуріхін встановив на основі результатів конкретно-соціологічного дослідження правової культури офіцерського складу ЗСУ, що загальний рівень правової культури українського офіцера занизький: 27% респондентів мають низький рівень правової культури; 68% – середній; і лише 5% – високий. Серед офіцерів із середнім рівнем правової культури виявився поширеним (~30%) правовий акциденталізм (або, інакше кажучи, схильність до конформістської поведінки). Окрім занизького загального рівня, правову культуру військовослужбовців офіцерського складу ЗСУ характеризують також: погане знання законодавства; протиставлення закону та справедливості; брак поваги до закону; відчуття безсилля перед сваволею вищого командування; ухвалення рішень переважно на основі наказів старших начальників та (або) власних уявлень про справедливість, але аж ніяк не норм чинного законодавства; толерантність до корупції; байдуже ставлення до вчинюваних правопорушень і намагань винуватців уникнути юридичної відповідальності тощо [11, с. 283–286].

На жаль, ці спостереження не лише залишаються актуальними й сьогодні, але із певними застереженнями характеризують сучасний стан правової культури й інших категорій військовослужбовців Сил оборони України. Проте в Україні як державі, проголошеній правовою, ситуацію, коли публічні службовці, наділені повноваженнями у разі потреби застосовувати насильство, мають низький рівень правової культури і керуються у службовій діяльності принципами іншими, аніж принципи верховенства права, поваги до людської гідності, прав і свобод людини, ми вважаємо категорично неприйнятною, особливо в умовах війни проти ворога, якого М.І. Козюбра характеризував не інакше як «антипод права» [2, с. 214].

Висновки. Відстояти державність, відновити державний суверенітет і територіальну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах неможливо як без забезпечення потреб ЗСУ та інших військових формувань, переведених на організацію та штати воєнного часу, у комплектуванні особовим складом, так і без забезпечення захисту конституційних прав і свобод громадян України від порушень суб'єктами публічної влади, які знижують волю Українського народу до спротиву агресії РФ. Подолання цього протиріччя потребує участі правників у виконанні основного завдання державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності з усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній, культурній сферах України. У сфері правової культури це протиріччя набуває характеру конфлікту у правосвідомості людини правових і правозабезпечених цінностей, для запобігання якому варто: забезпечити дотримання прав і свобод людини суб'єктами публічної влади навіть в умовах воєнного стану; викоринити із української суспільної правосвідомості пережитки російської правової культури; утвердити за допомогою правопросвіти у компетентній правосвідомості неюридичних кадрів публічної служби (зокрема, військовослужбовців) європейські цінності верховенства права та прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
2. Козюбра М.І. Практична філософія права: монографія. Київ: «Дух і Літера», 2024. 496 с.
3. Іванов А.О. Українська правова ментальність: підходи до визначення. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2023. Том 12. С. 13–22.
4. Венгер В.М. Пряма дія Конституції та конституційних норм: теоретичний аспект. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ: ВАІТЕ, 2022. С. 20–38.
5. Ключковський Ю.Б. Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Право України*. 2019. № 10. С. 95–112.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-п/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 18.05.2025).
7. Цельєв О.В. Суперечності між державою і правом та верховенство права в умовах воєнного стану (на прикладі місцевого самоврядування). Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2024. Том 14. С. 96–105.
8. Козюбра М.І. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2008. Том 77. С. 3–8.
9. Постанова Верховного Суду від 05.02.2025. Справа № 160/2592/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124951202> (дата звернення: 19.05.2025).
10. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 02.04.2025. Справа № 520/22722/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126305415> (дата звернення: 19.06.2025).
11. Скуріхін С.М. Рівні правової культури офіцерського складу Збройних Сил України (за результатами конкретно-соціологічного дослідження). *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 67. С. 280–287.